

TEMIDA
Decembar 2013, str. 161-177
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304161M
Originalni naučni rad

Psihometrijske karakteristike skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih¹

GORDANA MARČETIĆ RADUNOVIĆ
JASNA HRNČIĆ
NEVENKA ŽEGARAC*

Rastuće potrebe naših stručnjaka za operativnim i relevantnim instrumentima procene rizika dece i mladih za sukob sa zakonom inicirale su pripremu Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (ili Skala rizika). U radu su prikazani rezultati istraživanja koje je imalo za cilj procenu psihometrijskih karakteristika ove Skale rizika i njene primenljivosti od strane stručnjaka u centrima za socijalni rad (CSR). Skala rizika ima 72 ajtema, organizovanih u devet subskala. Istraživanje je obuhvatalo 65 ispitanika uzrasta od 11 - 20 godina, koje su na Skali rizika procenjivala 32 stručnjaka iz devet opštinskih CSR u Srbiji. Skala rizika u celini i pet njenih subskala imaju dobru pouzdanost. Ekstrahovana su dva faktora drugog reda: Rizici vezani za karakteristike deteta/mlade osobe i Rizici u okruženju, koji imaju prihvatljivu pouzdanost i dobru kriterijumsku valjanost u odnosu na Skalu hroniciteta antisocijalnog ponašanja. Stručni radnici su procenili da je Skala rizika korisna u praksi, a većina nije imala teškoće u njenoj primeni. Kvalitativna analiza rezultata je dala smernice za dalje unapređenje Skale rizika i za obuhvatniju edukaciju stručnjaka u ovoj oblasti.

Ključne reči: antisocijalno ponašanje, pouzdanost, faktori drugog reda, kriterijumska valjanost, primenljivost.

¹ Ovaj rad je rezultat rada na projektu broj 47011 *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije*, koji implementira Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Rukovodilac projekta je prof. dr Vladan Joldžić.

* Gordana Marčetić Radunović je socijalna radnica i voditeljka slučaja u Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu, Odeljenje Surčin. E-mail: gordana.marctic@gmail.com

Dr Jasna Hrnčić je docentkinja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. E-mail: jhrncic@gmail.com

Dr Nevenka Žegarac je redovna profesorka na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. E-mail: nzeagarac@eunet.rs

Uvod

Deca i mladi koja su osumnjičena, optužena ili osuđena zbog krivičnih dela se nalaze u ranjivoj poziciji. Oni dolaze u kontakt sa krivičnopравnim sistemom koji je u osnovi namenjen odraslim licima, a i njima je često zastrašujući. Deca i mladi u ovoj poziciji trpe i društvenu stigmatizaciju i marginalizaciju, koja ima ozbiljne implikacije za njihovu budućnost (prestanak školovanja, porodična kriza, gubitak posla, itd.). Da bi se promovisala nediskriminativna praksa, usmerena na razvijanje podrške i zaštite ove dece i mladih, koristi se termin „deca/mladi u sukobu sa zakonom“.

Mada postoje i drugi faktori koji utiču na to da li će osoba biti osumnjičena, optužena i osuđena za neko krivično delo, tako da nevini mogu da budu u sukobu sa zakonom, a krivi slobodni, najčešći razlog za sukob sa zakonom jeste činjenje krivičnih dela. Pozitivne zakonske norme zemlje definišu šta se smatra krivičnim delom, što može varirati od zemlje do zemlje (npr. prostitucija se u nekim zemljama smatra krivičnim delom, u drugim ne). Ipak, postoji internacionalna saglasnost da se krivičnim delom smatra namerna i značajna povreda drugog čoveka i njegovih prava, a protiv društvenih normi. Termin koji se odnosi na namernu i značajnu povredu prava drugog čoveka protiv društvenih normi, bez obzira na to da li je krivica dokazana na sudu ili nije, jeste *antisocijalno ponašanje* (AP). Antisocijalno ponašanje nije homogena kategorija. Širok je spektar njegovog ispoljavanja u odnosu na početak, težinu, perzistenciju i raznorodnost. Brojni su faktori koji konzistentno povećavaju rizik za „zasluženi“ sukob sa zakonom (tzv. faktori rizika). Faktori rizika za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja dece i mladih se mogu grupisati u nekoliko kategorija: genetski faktori, individualni faktori, porodični faktori, faktori vršnjačke grupe, stresori i faktori neposrednog socijalnog okruženja (Hrnčić, 2009). Ni jedan faktor uzet pojedinačno nije presudan. Dosledno se pokazuje da je najprediktivnije za antisocijalan ishod upravo međudejstvo nekoliko faktora iz nekoliko kategorija, koje često daju efekat pojačanja ili ubrzanja. Antisocijalno ponašanje je utoliko perzistentnije ukoliko su nepovoljni uslovi raniji, teži i mnogostraniji. Nepovoljni genetski i porodični faktori u međusobnoj interakciji formiraju rizične individualne karakteristike mlade osobe, stresori sa kojima se susreće ugrožavaju njene razvojne mogućnosti. Sa ovim karakteristikama, mlada osoba ulazi u neposredne odnose sa vršnjačkom grupom i školom, koji su sve nepovoljniji. Oni neretko vode do isključenja iz prosocijalnih grupa i institucija i uključenja u kriminalne grupe, odakle

je tek korak do izbora kriminalne karijere. Ova silazna spirala pojašnjava zašto nekoliko faktora rizika uzetih zajedno objašnjava daleko veću varijansu antisocijalnog ponašanja, nego ukoliko se sabere njihov pojedinačan uticaj (Moffit, 1993; Farrington, 1996; Rutter i dr., 1998).

Rastuće potrebe naših stručnjaka za operativnim i relevantnim instrumentima procene rizika dece i mladih za sukob sa zakonom inicirale su pripremu instrumenta u kome su nalazi empirijskih istraživanja faktora rizika sistematizovani tako da budu primereni svakodnevnoj praksi zaštite i tretmana dece i mladih (Hrnčić, Žegarac, 2008; Hrnčić, 2009; Žegarac, Džamonja Ignjatović, 2010). Pri tome je uzeta u obzir različita snaga predikcije pojedinih faktora rizika dobijena u istraživanjima, kao i mogućnosti praktičara da relativno jednostavno procene njihovo prisustvo u direktnom radu sa klijentima. Tako je nastala *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih*, ili *Skala rizika*². *Skala rizika* obuhvata devet subskala faktora rizika, koji se odnose na individualne faktore rizika, porodične faktore, faktore vršnjačke grupe, stresore i širu socijalnu okolinu, dajući mogućnost holističke multisistemske procene. Razvijena je i *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja*, ili *Skala hroniciteta* (Hrnčić, Žegarac, 2008), koja omogućava procenu hroniciteta ili perverzivnosti sukoba sa zakonom kod dece i mladih na osnovu četiri indikatora: trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, Žegarac, 2008). Instrumenti su pilotirani na nekolicini slučajeva iz prakse i diskutovani sa brojnim stručnjacima koji rade sa decom i mladima u riziku od sukoba sa zakonom. Ipak, do sada nisu sistematski istraživane njihove psihometrijske karakteristike i upotrebna vrednost u svakodnevnoj praksi.

Ovaj rad se bavi proverom psihometrijskih karakteristika *Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* i njenih devet subskala, kao i istraživanjem njene upotrebne vrednosti u praksi. Ciljevi ovog rada su:

- 1) analiza psihometrijskih karakteristika *Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (ili *Skala rizika*) i njenih devet subskala, prilikom primene Skale u svakodnevnom radu sa korisnicima usluga centara za socijalni rad. Psihometrijske karakteristike koje se analiziraju su: pouzdanost skale i njenih devet subskala, pouzdanost faktora drugog reda dobijenih na Skali, diskriminativnost kroz mere separacije, empirijska adekvat-

² Autorke instrumenta su: Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Tamara Džamonja Ignjatović. Više o tome videti u: Hrnčić, Žegarac, 2008.

nost ponderisanja ajtema Skale i kriterijska valjanost faktora drugog reda u odnosu na *Skalu indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja*;

- 2) analiza upotrebne vrednosti *Skale rizika* u praksi sa stanovišta stručnjaka iz centara za socijalni rad. Analizira se korisnost Skale i teškoće u njenoj primeni po proceni stručnjaka u centrima za socijalni rad.

Ispunjenje ovih ciljeva daje empirijsku osnovu za eventualno unapređenje ovog instrumenta procene i njegovu širu primenu, omogućavajući kvalitetniju stručnu procenu rizika dece i mladih za početak, nastavak i eskalaciju sukoba sa zakonom i efikasnije planiranje usluga iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite.

Metodologija istraživanja

Instrumenti

Podaci su sakupljeni pomoću dva instrumenta procene i jednog evaluativnog lista. Prvi instrument procene je *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih*, ili *Skala rizika*. Namenjena je stručnim radnicima za procenu aktuelnog rizika kod deteta/mlade osobe za početak, nastavak i produblivanje sukoba sa zakonom (Hrnčić, Žegarac, 2008: 288). Skala ima ukupno 72 ajtema, organizovana u devet subskala: Opšte karakteristike deteta/mlade osobe (8 ajtema); Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe (6 ajtema); Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe (14 ajtema); Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe (3 ajtema); Odnos roditelja/staratelja prema detetu (10 ajtema); Karakteristike članova porodice (8 ajtema); Karakteristike vršnjačke grupe (5 ajtema); Stresori deteta/mlade osobe (7 ajtema); i Socijalno okruženje (11 ajtema). Način odgovaranja na ajteme je dihotoman (odgovori mogu biti DA ili NE). Pozitivan odgovor na svakom ajtemu je ponderisan na osnovu teorijski pretpostavljenog značaja koji faktori rizika imaju za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom. Ponderi su dati u rasponu od 1 do 3 (1 – slab faktor rizika, 2 – umeren faktor rizika i 3 – izrazit faktor rizika). Subskale Skale rizika nemaju podjednaku prediktivnu vrednost za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom. Najveću prediktivnu snagu imaju subskale *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* i *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe*, dok *Stresori*

deteta/mlade osobe i *Socijalno okruženje* imaju najmanju prediktivnu vrednost, jer daju pre svega sliku konteksta u kome je problem nastao ili se održava (Hrnčić, Žegarac, 2008: 290). U ovom istraživanju *Skala rizika* je korišćena u cilju procene njenih psihometrijskih karakteristika i upotrebne vrednosti.

Drugi primenjeni instrument procene je *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja*, ili *Skala hroniciteta* (Hrnčić, Žegarac, 2008). *Skala hroniciteta* je namenjena proceni stepena u kome antisocijalno ponašanje prožima životni stil deteta/mlade osobe koja se procenjuje (Hrnčić, Žegarac, 2008: 293), za četiri indikatora antisocijalnog ponašanja: njegovo trajanje, učestalost, težina i raznovrsnost (različitost antisocijalnog ponašanja po tipu). Antisocijalno ponašanje osobe se procenjuje od strane stručnih radnika na petostepenoj opisnoj skali. Skor 0 ukazuje na nizak, a skor 4 na visok rizik za nastavak i produblivanje sukoba sa zakonom. U ovom istraživanju *Skala hroniciteta* je korišćena kao kriterijum za procenu prediktivne valjanosti *Skale rizika*.

U istraživanju je primenjen i *Evaluativni list skala procene*, u kome su se četiri pitanja odnosila na procenu dva aspekta *Skale rizika*: njene korisnosti u svakodnevnom radu stručnjaka i teškoća u njenoj primeni. Na korisnost *Skale rizika* se odnose pitanja: „*Da li je koristan u dobijanju podataka za kompletiranje početne procene?*“ (odgovara se na petostepenoj skali Likertovog tipa, ocena 1 – u potpunosti nekoristan/nepotreban, ocena 5 – u najvećoj meri koristan/upotrebljiv) i „*Koji su razlozi korisnosti?*“ (odgovara se izborom između ponuđenih alternativa). Na teškoće u primeni *Skale rizika* se odnose pitanja: „*Da li ste imali teškoće?*“ (odgovara se dihotomno) i „*Koje su to teškoće bile?*“ (odgovara se izborom između ponuđenih alternativa).

Procedura

Prikazano istraživanje je deo šireg istraživanja koje je sprovedeno u devet opštinskih centara za socijalni rad u Srbiji tokom 2010/2011. godine. Nakon dvočasovne obuke stručnih radnika Službe za zaštitu dece i mladih (SZZDM) centara za socijalni rad za primenu *Skale rizika* i *Skale hroniciteta*, stručni radnici su ih koristili tokom četiri meseca uz redovan monitoring (telefonski kontakti, posete CSR). Na kraju primene ovih skala, stručni radnici su popunili *Evaluativni list skala procene*.

Uzorak

Saglasnost stručnih radnika SZZDM-a da volonterski prikupljaju relevantne podatke je tražena u jedanaest opštinskih CSR-a, a dobijena za njih devet: u šest opštinskih CSR-a u okviru Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu (Novi Beograd, Obrenovac, Palilula, Rakovica, Zvezdara, Zemun) i u tri CSR-a iz drugih mesta u Srbiji (Užice, Zrenjanin, Veliko Gradište). U tim opštinama je zatim sprovedeno istraživanje.

Skalama su procenjivani mladi uzrasta od 11 do 20 godina iz navedenih devet opština, koji su od strane tužilaštva, višeg suda za maloletnike ili škola upućeni u CSR zbog sukoba sa zajednicom, i za koje je rađena procena u CSR-u od oktobra 2010. do februara 2011. godine. Procenjeno je ukupno 67 ispitanika, od kojih dva nisu ušla u konačnu obradu zbog značajnog odstupanja od strukture uzorka (outliner-a). Konačan uzorak je činilo 65 ispitanika, prosečnog uzrasta od 16 godina ($M=16,09$; $SD=1,65$), velikom većinom muškog pola (96,9%). Prosečno je bilo sedam ($M=7,2$) ispitanika po CSR-u, minimalno tri, a maksimalno 11. Od toga, 64,6% ispitanika je bilo iz Beograda, po 15,3% iz Užica i Zrenjanina, a 4,6% iz Velikog Gradišta.

Procenu su izvršila 32 stručna radnika CSR -a, koji su popunili i *Evaluativni list skala procene*. Bili su uzrasta od 26 do 65 godina, uglavnom ženskog pola (90,3%), najčešće socijalni radnici (31,3%) i pedagozi (31,3%), zatim psiholozi (21,9%) i specijalni pedagozi (15,6%). Većinom su bili voditelji slučaja (87,5%), a bila su uključena i dva supervizora (6,3%) i dva rukovodioca SZZDM (6,3%). Više od polovine (53,2%) je imalo do tri godine radnog iskustva, nešto više od četvrtine (28,1%) između četiri i deset godina, a manje od petine (18,8%) preko deset godina rada.

Metode obrade podataka

Statistička obrada podataka je realizovana korišćenjem statističkih programa SPSS 17 i Winstep. Prilikom obrade podataka korišćena je i kvalitativna i kvantitativna analiza. Što se tiče deskriptivne statistike, u slučaju kategoričkih varijabli korišćeni su procenti i frekvence, dok su kvantitativne varijable opisane aritmetičkom sredinom i standardnom devijacijom. Kako je *Skala rizika* konstruisana na osnovu dihotomnih ajtema, primenjene su mere relijabilnosti i mere separacije po Rašovom modelu (programski paket Winsteps). U cilju procene kriterijumske valjanosti *Skale rizika*, putem eksploratorne faktorske

analize (EFA) – metod *Principal axisis factoring* uz oblimin rotaciju, izračunati su faktori drugog reda *Skale rizika* na nivou subskala; pouzdanost faktora drugog reda je procenjivana alfa koeficijentom interne konzistencije. Za utvrđivanje kriterijumske valjanosti korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije između faktora drugog reda i *Skale hroniciteta*. Ova analize su urađene na neponderisanim rezultatima, nakon što su odgovori na ajteme rekudovani u binarne (odgovor ne=0, odgovor da=1). Rašov model je primenjen i za procenu empirijske adekvatnosti ponderisanja.

Rezultati istraživanja

Psihometrijske karakteristike Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih

a) Pouzdanost

Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (ili Skala rizika) je procenjena nakon što su odgovori na ajteme rekudovani u binarne (odgovor ne=0, odgovor da=1). Subskala *Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe (PAS)* nije uključena u analizu zbog malog broja stavki (N=3). Rašova analiza je pokazala koeficijent pouzdanosti od $r=0,86$ (Tabela 1). Među devet subskala *Skale rizika*, najpouzdanija je bila *Karakteristike vršnjačke grupe*, sa koeficijentom pouzdanosti od čak $r=0,95$. Dobru pouzdanost imaju i subskale: *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe* ($r=0,85$), *Odnosi roditelja/staratelja prema detetu* ($r=0,85$), *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe* ($r=0,83$) i *Socijalno okruženje* ($r=0,83$). Slabu pouzdanost imaju subskale: *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* ($r=0,66$), *Stresori deteta/mlade osobe* ($r=0,64$) i *Karakteristike članova porodice* ($r=0,54$).

Tabela 1: Pouzdanost Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih i njenih subskala

Subskale	Pouzdanost	Broj pitanja	Mera separacije
Opšte karakteristike deteta/ mlade osobe	0,83	8	2,24
Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	0,85	6	2,57
Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe	0,66	14	1,39
Odnos roditelja/staratelja prema detetu	0,85	10	2,42
Karakteristike članova porodice	0,54	8	1,08
Karakteristike vršnjačke grupe	0,95	5	4,21
Stresori deteta/mlade osobe	0,64	7	1,34
Socijalno okruženje	0,83	11	2,21
Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe	/	3	/
Ukupno	0,86	69	2,55

b) Diskriminativnost

Mera separacije pokazuje koliko statistički različitih nivoa u postignuću može da razlikuje neka skala, tj. koliko grupa ispitanika neki instrument procene može da razlikuje (Fajgelj, 2009: 297-300). Mera separacije primenjena na *Skalu rizika* pokazuje da celokupni instrument može da razlikuje dve grupe dece/mladih: jednu sa manjim i drugu sa veći rizikom (Tabela 1). Mere separacije pojedinačnih subskala pokazuju da je najdiskriminativnija subskala *Karakteristike vršnjačke grupe*, na osnovu koje možemo da razlikujemo četiri grupe dece/mladih: 1) sa najvećim rizikom, 2) sa velikim rizikom, 3) sa srednjim rizikom, 3) sa malim rizikom. Po dve grupe dece/mladih osoba mogu da razlikuju sledeće subskale: *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe*, *Odnosi roditelja/staratelja prema detetu*, *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe* i *Socijalno okruženje*. Ostale subskale ne razlikuju grupe ispitanika prema prisustvu rizika.

c) Empirijska adekvatnost ponderisanja

Na osnovu Rašovog modela, moguće je proceniti i empirijsku adekvatnost teorijski koncipiranih pondera ajtema *Skale rizika*. Pokazalo se da od 72 ajtema, na njih 67 (93,1%) teorijski pretpostavljeni ponderi ne odstupaju značajno od empirijskih nalaza. Izrazit nesklad između teorijskih i empirijskih pondera je dobijen na pet ajtema.

Ajtem „*Nedostatak/nedovoljna podrška socijalnih službi*“ je teorijski procenjen kao slab faktor rizika (ponder 1), dok se empirijski pokazao kao izraziti faktor rizika. Na osnovu Rašovog modela procenjena „težina“ ajtema je 2,53 standardnih devijacija (SD) viša od prosečne.

Ajtem „*Smanjena kontrola impulsa*“ je teorijski opterećen koeficijentom 2 (umeren faktor rizika), dok se empirijski pokazuje kao slab faktor rizika. Na osnovu Rašovog modela procenjena „težina“ ajtema je 2,01 standardnih devijacija (SD) niža od prosečne.

Tri ajtema koji se odnose na antisocijalno ponašanje drugova/drugarica su se pokazali „lakšim“ u istraživanju nego u teoriji:

- ajtem „*Drugovi/arice sa kojima se druži ispoljavaju antisocijalno ponašanje*“ je teorijski opterećen koeficijentom 3 (izrazit faktor rizika), dok se empirijski pokazuje kao lak – 1,73 SD ispod prosečne „težine“.
- ajtemi „*Najviše vremena provodi sa vršnjacima sa antisocijalnim ponašanjem*“ i „*Antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima*“ su teorijski opterećeni koeficijentom 3 (izrazit faktor rizika), dok su empirijski prosečni, do laki. Oba se nalaze na 0,71 SD ispod aritmetičke sredine „težine“ ajtema.

d) Kriterijumska valjanost

Procena kriterijumske valjanosti je realizovana izračunavanjem korelacija između rezultata na faktorima drugog reda *Skale rizika* i rezultata na *Skali hroniciteta*. Eksploratorna faktorska analiza primenjena je na skraćenoj *Skali rizika*. Naime, subskale *Odnos roditelja/staratelja prema detetu/mladoj osobi* i *Karakteristike vršnjačke grupe* su isključene iz analize na osnovu kriterijuma jednostavne strukture subskale, dok je subskala *Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe* isključena zbog malog broja pitanja (N=3). Ekstrahovana su dva faktora drugog reda koja objašnjavaju 73,3% varijanse. Dobijena

matrica strukture ima jednostavnu strukturu, a faktorska opterećenja se kreću od 0,74 do 0,97 (Tabela 2).

Tabela 2: Prikaz matrice faktorskih opterećenja

Subskale	Faktor 1	Faktor 2
Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	0,97	
Opšte karakteristike deteta/mlade osobe	0,87	
Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe	0,86	
Karakteristike članova porodice		0,74
Socijalno okruženje		0,83
Stresori deteta/mlade osobe		0,82

Pouzdanost ovako dobijenih faktora je $r=0,89$ ($N=3$) i $r=0,61$ ($N=3$) respektivno, pri čemu je korelacija dva faktora umerena i iznosi $r=0,37$. Prvi faktor možemo nazvati *Rizici vezani za karakteristike deteta/mlade osobe* i obuhvata subskale: Kršenje pravila, hiperaktivnosti i agresivnost deteta/mlade osobe, Opšte karakteristike deteta/mlade osobe i Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe. Drugi faktor možemo nazvati *Rizici u okruženju* i obuhvata subskale: Karakteristike članova porodice, Socijalno okruženje i Stresori deteta/mlade osobe.

Dobijena korelacija između faktora *Rizici vezani za karakteristike deteta i Skale hroniciteta* od $r=0,73$ je veoma visoka, što ukazuje na veoma visoku kriterijumsku valjanost ovog faktora. Korelacija između faktora *Rizici u okruženju* i *Skale hroniciteta* od $r=0,49$ je niža, ali i dalje visoka, što ukazuje na solidnu kriterijumsku valjanost ovog faktora.

Primenljivost Skale rizika u centrima za socijalni rad

Prosečna vrednost korisnosti *Skale rizika* je $M=3,83$ ($SD=0,83$), dakle stručnjaci CSR su prosečno smatrali da je umereno korisna. Najčešće navođen razlog zbog čega je korisna je bio omogućavanje prikupljanja sveobuhvatnijih podataka o detetu/mladoj osobi. Više od tri četvrtine stručnih radnika (78,9%) nisu imali teškoće u primeni *Skale rizika*. Teškoće koje su bile navođene su: nedostatak vremena za korišćenje instrumenata procene; teškoće u proceni deteta/mlade osobe bez uključivanja drugih stručnih profila na ajtemima: „Sniženo samopouzdanje“ (ajtem 1), „Smanjena kontrola impulsa“ (ajtem 8),

„Minimiziranje sopstvenih emocija tuge i straha“ (ajtem 3), „Negacija problema i/ili projekcija odgovornosti“ (ajtem 5), „Hiperaktivnost sa problemima pažnje“ (ajtem 10), „Reaktivna odbrambena fizička agresivnost“ (ajtem 11) i „Reaktivna osvetnička fizička agresivnosti“ (ajtem 12). Takođe, kao nejasne su procenili dva ajtema – *Projekcija odgovornosti* (ajtem 5), *Reaktivna odbrambena fizička agresivnost* (ajtem 12), kao i reč *prosocijalno* u više ajtema. Neke ajteme nisu imali mogućnost da procene, što je ukazalo na potrebu da se za sve ajteme uvede odgovor „Ne znam“. Na kraju, imali su teškoće u vezi dihotomnog načina odgovaranja (DA/NE) u smislu da li „DA“ podrazumeva da se neko ponašanje samo jednom pojavi, ili je potrebno da se češće pojavljuje nego ne pojavljuje.

Diskusija

Dobijena je respektabilna pouzdanost cele *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (ili *Skale rizika*) od $r=0,86$, koja pokazuje da je ona dosledna u merenju svog osnovnog predmeta: rizika dece i mladih za sukob sa zakonom. Pet od devet subskala ajtema unutar skale pokazuju dobru pouzdanost, što sugerise da se mogu koristiti kao skale: *Karakteristike vršnjačke grupe*, *Odnos roditelja/staratelja prema detetu*, *Socijalno okruženje*, *Kršenje pravila*, *hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe* i *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe*.

Niska pouzdanost tri druge subskele je u skladu sa njihovom osnovnom namenom da daju pregled rizika iz pojedinih oblasti, a ne da mere jednu konzistentnu karakteristiku. Subskala *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* (pouzdanost $r=0,66$) obuhvata raznovrsna antisocijalna ponašanja, koji uključuju i skrivene forme ovog ponašanja (laži, krađe, vandalizam i sl.) i otvorene (otvoreni sukobi, tuče, nasilje i sl.), kao i seksualne delikte. Loeber smatra da se mladi sa antisocijalnim ponašanjem razlikuju po tome da li pretežno pokazuju otvoreno ili skriveno antisocijalno ponašanje i da ova dva tipa imaju različite razvojne putanje (Loeber, 1990: 13-14). I drugi autori razlikuju ove dve grupe antisocijalnog ponašanja (Patterson i dr., 1992: 31). Uz to, i seksualni prestupi neretko predstavljaju posebnu vrstu problema i shvataju se kao odvojena klasa antisocijalnog ponašanja (Rutter i dr., 1998: 113-115). Ako se ovom doda i podatak da perzistentnost antisocijalnog ponašanja utiče na snagu korelacije između različitih simptoma antisocijalnog ponašanja (Moffit, 1993), te da oni koji imaju nisku perzistentnost neretko pokazuju samo jedan tip antisocijal-

nog ponašanja, nije za čuditi da subskala *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* ima nisku pouzdanost. Da je ovo tumačenje verovatno, ukazuje i dobra pouzdanost subskale *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe* ($r=0,85$), koja se odnosi uglavnom na jedan tip antisocijalnog ponašanja – otvoreno antisocijalno ponašanje. Kako je antisocijalno ponašanje u sadašnjosti najveći rizik za antisocijalno ponašanje u budućnosti, obuhvatan prikaz modaliteta antisocijalnog ponašanja dat u subskali *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* omogućava pregled ključnih informacija o rizicima za dalje antisocijalno ponašanje i stoga je koristan u svakodnevnoj praksi. Ipak, zbog niske pouzdanosti, ova skala se ne može koristiti kao odvojena skala.

Subskala *Stresori deteta/mlade osobe* (pouzdanost $r=0,64$) je konstruisana u cilju sveobuhvatne procene situacije deteta/mlade osobe. Daje ček-listu ključnih stresora na dete/mladu osobu, koji nisu izrazito međusobno povezani, pa se nije ni očekivalo da će se ponašati kao skala.

Subskala *Karakteristike članova porodice* (pouzdanost $r=0,55$) odnosi se na raznorodna ponašanja različitih članova porodice, što očigledno smanjuje konzistentnost predmeta merenja. Ni ova skala nije konstruisana sa namerom da dosledno meri jednu osobinu, već da prikaže pregled ponašanja članova porodice koja su najrizičnija za antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe.

Pouzdanost subskale *Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe* (PAS) nije mogla da se proceni zbog malog broja stavki ($N=3$). Subskala ima namenu da registruje eventualno postojanje problema u ovoj oblasti. Povećavanje broja ajtema u cilju povećavanja pouzdanosti bi zahtevalo ulaženje u detalje zloupotrebe PAS, za šta je potrebna ekspertiza stručnjaka specijalizovanih za rad sa PAS, što nije u skladu sa namenom *Skale rizika*. Kako je zloupotreba PAS deteta/mlade osobe izuzetno važan podatak za planiranje daljih usluga, ova kratka skala ima svoje mesto u pregledu rizika (Hrnčić, Žegarac, 2008: 288).

Iako ove četiri subskale ne treba koristiti kao skale, one imaju upotrebnu vrednost kao liste rizika za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom, u skladu sa osnovnom namenom *Skale rizika* da „...daje relativno preglednu sliku potreba deteta/mlade osobe za podrškom u onim oblastima života u kojima su identifikovane „slabe tačke“...“ (Hrnčić, Žegarac, 2008: 288).

Diskriminativnost *Skale rizika* i pet njenih subskala, dobijena primenom mera separacije, je zadovoljavajuća, jer uglavnom razlikuje dve grupe ispitanika, jednu sa manjim i drugu sa većim rizikom, dok jedna skala razlikuje četiri grupe ispitanika (*Karakteristike vršnjačke grupe*). Nalaz je u skladu sa drugim istraživanjima, koja razlikuju dva tipa antisocijalnog ponašanja: per-

zistentni tip, sa većim brojem faktora rizika i krivičnih dela, i adolescencijom limitirani tip, sa manjim brojem faktora rizika i krivičnih dela (Moffit, 1993, Patterson i dr., 1992). Mere separacije su bile najizrazitije za one subskele koje su imale najveću pouzdanost, što još jednom pokazuje značaj pouzdanosti instrumenta za primereno razlikovanje ispitanika u merenoj dimenziji.

Većina (93,1%) teorijski određenih „težina“ (pondera) ajtema je potvrđena u empirijskom istraživanju, što ukazuje na dobru teorijsku zasnovanost *Skale rizika*. Na pet (6,9%) ajtema se pokazao izrazit nesklad između teorijski određenih i empirijski dobijenih pondera. Znatno veća empirijska nego teorijska „težina“ dobijena za ajtem „*Nedostatak/nedovoljna podrška socijalnih službi*“ u okviru subskele *Socijalno okruženje* može da ukaže na potrebu da se promeni ponder sa 1 na 3. Sa druge strane, ovaj rezultat može da bude odraz iskripljene procene samih procenjivača – stručnih radnika iz centara za socijalni rad (dakle, iz socijalnih službi), koji kao pružaoci usluga mogu biti pristrasni u davanju većeg značaja socijalnim službama. Ipak, rezultat sugerše da bi ponder ovog ajtema trebalo povećati na 2.

Manja empirijska nego teorijska „težina“ dobijena za ajtem „*Smanjena kontrola impulsa*“ u okviru subskele *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe*, može biti delom odraz toga što je jedan broj stručnjaka procenio ovo pitanje kao nejasno. Manja težina ajtema može biti i posledica toga što je procena rađena na selekcionisanom uzorku mladih koji su već u sukobu sa zakonom i za koje je ovakvo ponašanje u celini pre karakteristično, nego izuzetno. Ipak, rezultat sugerše da bi ponder ovog ajtema trebalo smanjiti na 1.

Manja empirijska nego teorijska „težina“ se pokazala i na tri ajtema u okviru subskele *Karakteristike vršnjačke grupe*: „*Drugovi/arice sa kojima se druži ispoljavaju antisocijalno ponašanje*“, „*Najviše vremena provodi sa vršnjacima sa antisocijalnim ponašanjem*“ i „*Antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima*“. S obzirom na obimnu dokumentovanost empirijskih nalaza o značaju antisocijalnog ponašanja vršnjaka kao izrazitog faktora rizika antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009), dobijeni rezultati se pre mogu tumačiti nedostatkom uvida u druženje deteta/mlade osobe od strane stručnih radnika koji su radili procenu. Naime, u centrima za socijalni rad mladi po pravilu kriju svoje druženje sa antisocijalnim vršnjacima, jer su svesni da to utiče na ishod postupka u centru za socijalni rad i sudu. U prilog ovom tumačenju ide i podatak da su stručni radnici procenili da je 58,4% ispitanika izvršilo većinu dela u društvu, a da su za znatno manje ispitanika (36,9%) smatrali da njihovi drugovi/arice ispoljavaju antisocijalno ponašanje.

Kvalitativna analiza pokazuje da se nesklad između teorijski koncipiranih i empirijski dobijenih pondera uglavnom može protumačiti kao odraz selekcionisanog uzorka kako stručnjaka koji su procenjivali, tako i dece/mladih koji su procenjivani, ali da je potrebno i revidirati neke teorijske pondere.

Faktori dobijeni u eksplorativnoj faktorskoj analizi su logički konzistentni, jer razdvajaju dve sfere uticaja na antisocijalno ponašanje: karakteristike deteta i sredinske rizike. Visoka pouzdanost faktora *Rizici vezani za karakteristike deteta/mlade osobe* je očekivana, jer su karakteristike deteta nužno međusobno povezane, dok je niža pouzdanost faktora *Rizici u okruženju* odraz njihove niže povezanosti u realnom životu zbog velike heterogenosti.

Dobijena je dobra kriterijumska valjanost faktora drugog reda u odnosu na hronicitet antisocijalnog ponašanja. Izrazitija valjanost prvog u odnosu na drugi faktor je očekivana. Sa jedne strane, veća pouzdanost prvog faktora daje podlogu i za njegovu veću valjanost. Sa druge strane, rizično ponašanje deteta je direktniji prediktor hroniciteta antisocijalnog ponašanja od karakteristika sredine. Naime, karakteristike sredine utiču na karakteristike deteta/mlade osobe, da bi onda karakteristike deteta/mlade osobe uticale na hronicitet antisocijalnog ponašanja, tako da je uticaj sredine na hronicitet posredan, pa time i slabiji.

Poseban izazov u ovom radu predstavlja to što su *Skalu rizika* popunjavala 32 stručnjaka za 65 ispitanika, dakle prosečno je jedan stručnjak procenjivao 2 klijenta. Postavlja se pitanje koliko su subjektivne bile njihove procene i kolika bi bila intersubjektivna saglasnost između stručnjaka na *Skali rizika* da su procenjivali istu osobu. Ipak, visoka pouzdanost *Skale rizika*, adekvatno ponderisanje velike većine ajtema, dobre mere separacije, kao i dobra kriterijumska valjanost pokazuje da *Skala rizika* konzistentno meri rizik za antisocijalno ponašanje kada je primenjena u okviru svakodnevnog posla stručnjaka u centrima za socijalni rad

Procena stručnjaka CSR-a da je *Skala rizika* umereno korisna ohrabruje za dalje konstruisanje i unapređivanje instrumenata za obuhvatnu procenu. Iako većina stručnjaka nije ukazala na teškoće u primeni *Skale rizika*, prepreke su se pokazale kod više od petine njih, u smislu vremenske zahtevnosti u primeni, nejasnih ajtema i teškoća u proceni. One ukazuju na potrebu da se *Skala rizika* revidira tako da se izbegavaju ajtemi koji uključuju psihološke konstrukte koji su nedovoljno operacionalizovani, kao i da se pripremi njena skraćena verzija. Sa druge strane, dobijeni komentari pokazuju da nisu svi stručnjaci u CSR koji rade sa decom i mladima u sukobu sa zakonom dovoljno upoznati sa savre-

menim pristupima stručnoj proceni ove populacije, što sugerise primerenost njihove dalje edukacije u oblasti.

Dobijeni zaključci imaju ograničenu generalizibilnost, jer je istraživanje sprovedeno na selekcionisanom i heterogenom uzroku sa relativno malim brojem ispitanika. Oni imaju i posebnu vrednost jer je instrument primenjivan u okolnostima kojima je i namenjen – u svakodnevnoj praksi od strane stručnjaka u centrima za socijalni rad, i u nekoliko sredina: Beogradu, Užicu, Zrenjaninu i Velikom Gradištu.

Zaključak

Empirijsko istraživanje karakteristika *Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (ili *Skale rizika*), sprovedeno u devet centara za socijalni rad (CSR) u Srbiji, pokazalo je da *Skala rizika* ima dobre psihometrijske karakteristike. Istraživanje primenljivosti *Skale rizika* je pokazalo da ona ima dobru praktičnu vrednost u svakodnevnom radu stručnjaka, ali i dalo konkretne sugestije za potrebne revizije. Pokazala se i potreba za obuhvatnijom edukacijom stručnjaka za sistematsku procenu rizika i kapaciteta korisnika u sukobu sa zakonom koja bi unapredila njihove kapacitete za primenu primerenih i efikasnih usluga.

Istraživanje je dalo sliku karakteristika *Skale rizika* kada se primenjuje u okolnostima za koje je i namenjena – u svakodnevnoj praksi stručnjaka centara za socijalni rad (CSR), i na široj teritoriji Srbije – u četiri mesta i u devet CSR. Ipak, sprovedeno je na selekcionisanom i heterogenom uzroku sa relativno malim brojem ispitanika, a relativno velikim brojem ispitivača, i nije uključivalo procenu intersubjektivne saglasnosti među procenjivačima. Obuhvatnije istraživanje karakteristika *Skale rizika*, revidirane na osnovu dobijenih nalaza, dalje bi rasvetlilo i unapredilo njenu vrednost u kvalitetnoj proceni klijenata.

Istraživanje nije obuhvatilo procenu snaga korisnika, koje su osnovni oslonac promene i time ključne za adekvatno planiranje i pružanje usluga (Hrnčić, 2009). Istraživanje koje bi se bavilo procenom karakteristika instrumenta procene snaga bi dalje doprinelo unapređenju kvaliteta zaštite dece i mladih u sukobu sa zakonom.

Skala rizika se pokazala kao solidan instrument za obuhvatnu procenu rizika za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom, koji bi trebalo dalje usavršavati. Dobijeni rezultati potvrđuju korisnost kvalitetnih instrumenata pro-

cene u radu sa korisnicima socijalnih usluga, kao i značaj sistematskih istraživanja njihove primene u praksi.

Literatura

Fajgelj, S. (2009) *Psihometrija: Metod i teorija psihološkog merenja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Farrington, D. P. (1996) The development of offending and antisocial behavior from childhood to adulthood. U: P. Cordella, L. Siegel (ur.) *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston: Northeastern University Press, str. 107-120.

Hrnčić, J. (2009) *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hrnčić, J., Žegarac N. (2008) Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 27, 1-2, str. 281-300.

Loeber, R. (1990) Development and risk factor of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10, str. 1-41.

Moffit, T. E. (1993) Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 4, str. 674-701.

Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992) *A Social Interactional Approach. Vol. 4. Antisocial Boys*. Eugene: Castalia Publishing Company.

Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998) *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge: Cambridge University Press.

Žegarac, N., Džamonja Ignjatović, T. (2010) *Instrumenti procene u socijalnoj zaštiti: upitnici, skale i tehnike*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

GORDANA MARČETIĆ RADUNOVIĆ
JASNA HRNČIĆ
NEVENKA ŽEGARAC

Psychometric Characteristics of the Scale for Assessment of the Risk of Children and Juveniles for Conflict with the Law

Growing needs of our experts for operative and relevant tool for risk assessment of children and adolescents in conflict with the law initiated construction of the Scale for Assessment of the Risk of Children and Juveniles for Conflict with the Law (Risk Scale). This paper presents results of research aiming on assessment of psychometric characteristics of the Scale and its applicability by experts in centres for social work (CSW). Scale has 72 items organized in nine subscales. Research included 65 subjects from 11 to 20 years of age, assessed by the Scale by 32 experts from nine municipality's CSW in Serbia. Scale as a whole and its five subscales have good reliability. Two second order factors were extracted: Risks to the child/young person and Environmental risks that have acceptable reliability and good criteria validity in relation to Scale of Antisocial Behaviour Chronicity. Experts assessed that Scale is useful in practice and most of them didn't have any difficulties in its application. Qualitative analysis of the result provided guidelines for further improvement of the Risk scale and for more comprehensive education of experts in the area.

Keywords: antisocial behaviour, reliability, second order factors, criteria validity, applicability